

Bireysel Başvuru Açısından Yüksek Mahkeme Kararlarının Uyumlaştırılması Sorunu

Dr. Mustafa Saldırım
Yargıtay Genel Sekreter Yardımcısı

Giriş

Anayasa Mahkemesinin Sayın Başkanvekili, Yüksek Mahkemelerin çok değerli Sayın Başkan ve üyeleri, kıymetli hocalarım, saygıdeğer katılımcılar, hepinize öncelikle saygılar sunuyorum.

Oturum Başkanımız, bu oturuma ilişkin olarak bizden beklentisini açıkça ifade ettiler. Ancak, Anayasa Mahkemesi'nin bireysel başvurular hakkındaki kararları üzerine Yargıtay'ın ilgili dairelerinin verdiği bazı kararlar yazım aşamasında, bir kısmı da yerel mahkemelere gönderildiği için yargılaması devam ediyor. Dolayısıyla somut davalar üzerinden yorum yapmanın bu aşamada uygun olmadığını düşünüyorum. Anayasa Mahkemesi'nin sadece Yargıtay aşamasından da geçen uyuşmazlıklar ile ilgili bugüne kadar bireysel başvurulara ilişkin verdiği kararları da dikkate alarak, genel itibarıyla yüksek mahkeme kararları arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği ve izlenmesi gereken yol konusunda açıklamalarda bulunmaya çalışacağım.

Bireysel başvuru, adalet sistemindeki mekanizmalardan biri olarak hukuk sistemimize 23 Eylül 2012 tarihi itibarıyla fiilen girmiştir. AİHM'in Hasan Uzun/Türkiye davası hakkında verdiği karar ile de bireysel başvurunun, "tüketilmesi gereken bir iç hukuk yolu" olduğu açıklığa kavuşturulmuştur¹. Bu mekanizmanın Türk yargı sistemindeki yeri ve işlevi

¹ "Hasan Uzun'un başvurusuna ilişkin iç hukuk yolunun 25 Eylül 2012 tarihinde tüketilmiş olduğu ve 6216 sayılı kanun uyarınca, Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yolunun 23 Eylül 2012 tarihinden sonra kesinleşen kararlar için açık olduğu hususları dikkate alınarak, Hasan Uzun'un Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuruda bulunmuş olması gerektiğine hükmedilmiştir. Böylelikle, iç hukuk yolları tüketilmediğinden, başvuru hakkında kabul edilemezlik kararı verilmiştir." (AİHMK, 3.1.2013 T, Başvuru No: 10735/13). Bununla birlikte AİHM, bireysel başvuru mekanizmasının etkili bir iç hukuk yolu olup olmadığını adil yargılanma hakkı (AİHS, m.6) kapsamında denetleme hakkını da saklı tutmuştur.

konusunda hukukçuların yanı sıra, popüler kararlar² nedeniyle zaman zaman kamuoyunda da çeşitli tartışmalar yaşanmaktadır. Ancak yüksek mahkemelere düşen görev; bireysel başvuru mekanizmasını kurumsal refleks ve üst politik tartışmalardan uzak bir şekilde ele almak, uygun ve doğru bir yere konumlandırmaktır. Bunu başarabilmenin ön koşulu ise, tüm yüksek mahkemelerin bireysel başvuruyu “teknik bir hukuki kurum” olarak değerlendirme becerisini gösterebilmesine bağlıdır.

I. Yargılamanın Amacı

Yolumuzun nereye çıktığını unutmamak, adalet sisteminin temel ilkelerine yabancılaşmamak için gözden uzak tutulmaması gereken birkaç önemli konuyu hatırlatmak istiyorum.

Mahkemelerde işleyen süreçler bakımından yargılamanın amacını ve adalet sisteminin temel ilkelerini gözden uzak tutmamak gerekir. Yargı kararının temel amacının uyuşmazlıkları hukuka uygun şekilde ve akılcı bir yöntemle çözmek olduğu söylenebilir³. Hiç şüphe yok ki “gerçeği bulmak”⁴ ve “adalete ulaşmak”⁵ da yargının amaçları arasındadır. Bu şekilde hukukçu, hem güçlü hem de esnek bir yorum imkânına kavuşur⁶. Ancak adalet, verilen hükümler üzerine bireysel ve toplumsal değer yargılarını ifade ettiğinden, bu amacın zamana göre değişebileceği ve göreceli⁷ olduğu açıktır⁸. Bu nedenle, hukukun en temel amaçlarından

2 Örneğin, AYM'nin Erdem Gül ve Can Dündar'ın bireysel başvurusu üzerine verdiği karar hem siyasilerin hem de kamuoyunun gündeminde uzun süre kalmıştır. (25.2.2016 T, Başvuru No: 2015/18567, RG,10.3.2016 T, S.29649).

3 Konuralp, Haluk: İspat Hukukunun Zorlanan Sınırları, Ankara 1999, s.6.; Medeni yargılamada amaç konusunda bkz. Taşpınar, Sema: Medeni Yargılama Hukukunda Amaç Sorunu, Prof. Dr. Faruk Erem Armağanı, s. 759-787.

4 Alangoya, Yavuz: Medeni Usul Hukukunda Vakıaların ve Delillerin Toplanmasına İlişkin İlkeler, İstanbul 1979, s.86 vd.

5 Yılmaz'a göre, hukukun amacı adaletli karar vermek biçiminde özetlenebilir. Bunun için kararın maddi gerçekleri yansıtması ve yapılan yargılamanın ucuz, basit ve çabuk olması gerekir. Bkz. Yılmaz, Ejder: Medeni Yargılama Hukukunda Islah, Ankara 2013, s.30.

6 Konuralp s.6.

7 Kelsen'e göre, “Adaletin standardı olarak kabul edilen normlar kişiden kişiye değişir ve bunların birbirleri ile uzlaştırılması imkânsızdır. Bu nedenle adalet irrasyonel bir ideal olmaktan öte bir değere sahip değildir.” (Güriz, Adnan: Adalet Kavramının Belirsizliği, Adalet Kavramı, Türk Felsefe Kurumu, Ankara 1994, s.8)

8 “Ezmânın tağayyürü ile ahkâmın tağayyürü inkâr olunamaz. (Mecelle m.39)” Günümüz Türkçesi ile ifade etmek gerekirse, “Zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişmesi inkâr olunamaz.” (Bkz. İlhan, Cengiz: Günümüz Türkçesi'siyle Mecelle 2001, s.51.

birisi uyuşmazlıkları çözmektir. Ancak bu amaç, toplumsal barış ve güvenlik açısından **önde gelen** bir amaçtır⁹. Yargı organı önüne getirilen çekişmelerin bir yerde (noktada) sonuçlandırılması, hem yargının (davanın) amacı, hem de sosyal bir zorunluluktur. Bu amaç ve zorunluluk “kesin hüküm” kurumunun temel düşüncesidir¹⁰.

II. Bireysel Başvuru ile Kesin Hüküm İlişkisi

Her hukuk sisteminde, öneminden dolayı toplumsal barış ve güvenliğin sağlanması açısından bazı mekanizmalar öngörülmüştür. Bunlardan en önemlisi “kesin hüküm” müessesesidir.¹¹ Kesin hükmün varlık nedenini oluşturan anlayışa göre bir uyuşmazlık, belirli bir üst aşamadaki yargı organınca da incelenip karara bağlandıktan sonra kesin sonuca ulaşmalıdır. Uyuşmazlıkların süresiz olarak devamı adalet duygusunu incitir ve kamu düzenini bozar. İşte kesin bir sona ulaşan uyuşmazlığı temelinden gideren karar (hüküm) ile çekişme bitmiş sayılır ve gerçeğe varıldığına inanılır. Gerçek, bu çözüme aykırı olsa bile kesin hüküm geçerlidir ve çekişme sona ermiştir. Bu noktadan sonra aynı çekişme yargı organının önüne getirilemez¹². Nitekim, AİHM'nin ihlal kararı da iç hukukta doğrudan sonuç doğurmamakta, milli mahkemenin kararını iptal ederek veya değiştirerek onun yerine geçmemektedir. AİHS'ye taraf devletlerin iç hukuk düzenlerinde kesin hüküm (res judicata) kavramı yerleşmiş olduğundan, AİHM kararları milli mahkemelerin bu kararlarının niteliğini ortadan kaldıramaz. İleride daha ayrıntılı bir şekilde açıklanacağı üzere, Türk Anayasa Koyucusu Anayasa Mahkemesinin yetkisinin sınırlarını belirlerken (AİHM'nin yetkisinin sınırlarına paralel bir hukuki düzen öngörerek) diğer mahkemelerin

9 Ortak (müşterek) hukuk öğretisinde, hukuk yargılamasının görevi “herkese hakkını vermek ve bu hakkın haksız şekilde çığnemesini önlemek” olarak anlaşılıyordu. Bu anlayış biçimine göre amaç, kişisel (sübjektif) hakların yerine getirilmesiydi. Ancak daha sonraları, hukuk yargılamasının amacı, yalnız kişisel menfaatleri korumak değil, hukuksal koruma (himaye) yoluyla özel hukuk düzeninin korunması olarak gösterilmeye başlandı. Çünkü yalnız kişisel hakkın korunması olsa olsa davacının amacı olabilirdi. Bkz. Yılmaz s. 29, dp. 20-24'te belirtilen yazarlar.

10 Arslan, Ramazan: Medeni Usul Hukukunda Yargılamanın Yenilenmesi, Ankara 1977, s. 1.

11 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gürdoğan, Burhan: Medeni Usul Hukukunda Kesin Hüküm İtirazı, Ankara 1960, s.7 vd.; Domaniç, Hayri: Hukukta Kazıyye Muhakeme ve Nisbi Kuvveti, İstanbul 1964, s.3 vd.; Blomeyer, Arwed: Kesin Hüküm Tesiri ve Sınırları (Çev. İrfan Yazman) AÜHFD, S.1968/3-4, s.225-238.

12 Arslan s.2.

kararlarını iptal etme veya değiştirme yetkisi bahsetmemiştir¹³. AİHM'e göre, sözleşmeye taraf devletlerin AİHM'in verdiği ihlal kararlarını yargılamanın yenilenmesi sebebi olarak kabul etmek şeklinde bir yükümlülükleri de bulunmamaktadır. Bu nedenle gerek Ülkemizde, gerekse de karşılaştırmalı hukukta, AİHM'in vermiş olduğu kararların yargılamanın yenilenmesi nedeni olarak kabul edilmesi, zaman içinde kanun koyucuların müdahaleleri ile mümkün olabilmiştir¹⁴. Bunun en önemli sebebi, yargılamanın yenilenmesinin, kesinleşmiş olan mahkeme kararlarının düzeltilmesi veya kaldırılmasını sağlayan istisnai nitelikte olağanüstü bir kanun yolu olmasıdır. Ancak kanunda sınırlı olarak belirtilen nedenlerle yargılamanın yenilenmesi mümkün olup, bu nedenlerin kıyas ya da yorum yoluyla genişletilmesine cevaz verilmemiştir.¹⁵

Günümüzde toplumsal barışın korunması ve kişilerin hukuksal güvenliklerinin sağlanması da yargılamanın temel amaçları arasındadır. Başka bir ifadeyle hukuksal güvenliği bir tarafa bırakarak, yalnız gerçek adalete ulaşmaya çalışmak yargılamanın amacı olamaz. Hatta kamu düzeninin ve hukuksal güvenliğin sağlanmasına yönelik amaç, çoğu zaman usul hukukunun (yargılamanın) klasik amacından önce gelir.¹⁶ Ünlü Alman Hukuk Filozofu Gustav Radbruch'un belirttiği gibi *“Adalet, hukukun ikinci ödevidir. Birincisi hukuk güvenliği ve barıştır.”*¹⁷

Yukarıda kısaca özetlenen gerekçeler ve AİHM'in ihlal kararlarının iç hukuk bakımından yargılamanın yenilenmesi nedeni olarak kabul edilmesinin kanun koyucuların zaman içinde yaptıkları müdahalelerle gerçekleşmesi, *“kesin hüküm”* müessesesinin bireysel başvuru karşısında önemini ve güncelliğini yitirmiş ya da modası geçmiş bir kavram olmadığını göstermektedir. Hukuk, bir ilkeler ve değerler bütünüdür. *“Bir resital değil, bir senfonidir.”* Her müessese ve kavram, kendi sınırları içerisinde birbirinden

13 Bkz. Başlık VI.

14 Lüksemburg, Norveç ve İsviçre, AİHM'in ihlal kararlarını yargılamanın yenilenmesi nedeni olarak kabul eden ilk devletlerdir. Bunları diğer Avrupa devletleri ile Türkiye takip etmiştir. Bkz. Ünal, Şeref: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Türk İç Hukukuna Etkileri, Anayasa Yargısı 17, Ankara 2000, s.64.

15 Arslan, s.128 vd.; Kuru, Baki/Arslan, Ramazan/Yılmaz, Ejder: Medeni Usul Hukuku Ders Kitabı, Ankara 2014, s.678,679.

16 Arslan s. 4.

17 Die Gerechtigkeit ist die zweite große Aufgabe des Rechts, die erste aber ist die Rechtssicherheit, der Friede (Aral, V.: Hukukta Bilgelik Dolu Özlü Sözler, İstanbul 2008, s. 18)

değerli ve önemlidir. İyi işleyen bir hukuk sistemi, hukukun tüm kavram ve müesseselerinin birbiri ile uyumlu şekilde uygulanmasına bağlıdır. Bireysel başvurunun, AİHS'in sistematigi ve hükümleri ile AİHM'in ihlal kararlarının iç hukuka etkilerine ilişkin tarihsel süreçten bağımsız bir şekilde ve hukukun tüm kavram ve müesseselerinin dışında ya da üzerinde bir müessese şeklinde değerlendirilmesi, hukuk sistemine büyük zarar verir. Bu mekanizmanın, hukuk sistemi içinde doğru konumlandırılabilmesi için tüm yüksek mahkemelerin bu kritik tespiti dikkate alması zorunludur.

III. Yüksek Mahkemelerin İşlevi

Bireysel başvuru değerlendirilirken üzerinde önemle durulması gereken bir husus da yüksek mahkemelerin işlevinin ne olduğudur.

Yüksek mahkeme kararlarının sübjektif ve objektif olmak üzere iki işlevi olduğu söylenebilir. Sübjektif işlevi, kararların taraflara yönelik kısmı olup, onların hukuk alanlarında doğurduğu sonuçlardır. Ancak, yüksek mahkeme kararlarını karakterize eden sübjektif işlevi değil, objektif işlevidir.¹⁸ Devletin yargı organları, sonsuz olarak nitelendirilebilecek uyuşmazlıkları çözerken uyumlu hareket etmelidirler. Yasa önünde eşitlik ilkesi, yüksek bir yargı organının varlığını gerekli kılar. Böyle bir organ sayesinde hukukun herkes için aynı şekilde uygulanması sağlanabilir.¹⁹ Kararların bir yüksek mahkeme tarafından hukuka uygunluğunun denetlenmesi; mahkemeler tarafından verilen kararların doğru ve eşit şekilde tüm yurt düzeyinde uygulanması suretiyle “hukuki güvenlik” ve “sosyal barış”ın sağlanmasına ve korunmasına hizmet ettiği ölçüde bir anlam ve değer ifade eder. Dolayısıyla bireysel başvurunun yüksek mahkeme içtihatlarına etkileri söz konusu olduğunda, asıl üzerinde durulması gereken yüksek mahkeme kararlarının sübjektif işlevi değil, objektif işlevi olmalıdır.

Özellikle AİHM kararlarında yer alan felsefi zenginlik, derinlik, tutarlılık ve öğreticilik gibi özellikler; “hukukun üstünlüğü”, “demokrasi”

18 Kılınç'a göre bireysel başvurunun da sübjektif ve objektif olmak üzere iki işlevi vardır. Bireysel başvurunun sübjektif işlevi, bireyin temel hak ve özgürlüklerinin anayasa yargısı yoluyla korunmasıdır; objektif işlevi ise, hukuk düzeninin korunması ve anayasa yargısı içtihatlarının geliştirilmesidir. Bkz. KILINÇ, Bahadır: “Karşılaştırmalı Anayasa Yargısında Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti) Kurumu Ve Türkiye Açısından Uygulanabilirliği”, (Anayasa Yargısı, Cilt 25, Yıl 2008, s. 19-59), s.26

19 Sivrihisar, Ömer: Hukuk Yargılamasında Maddi Hukuka İlişkin Temyiz Nedenleri ve Yargıtay Denetimi'nin Kapsamı, İstanbul 1978, s.3.

ve “insan hakları”nı da içeren “Kopenhag Kriterleri”ne uyumu kolaylaştıran bir pusula olmuştur. Bu noktada AİHM kararları ile yüksek mahkemelerin kararları arasında uyumun sağlanması gerekmektedir²⁰.

AİHM kararları ile Yargıtay kararlarının uyumlaştırılması amacıyla Yargıtay bünyesinde İnsan Hakları Komisyonu oluşturulmuştur. Komisyon’un en önemli işlevlerinden bir tanesi de ayda en az iki AİHM kararının yüksek yargı organlarının üyeleri, akademisyenler ile hâkim ve Cumhuriyet savcılar tarafından tartışılmasını sağlamaktır. Bu çalışmalar sonucunda Yargıtay daireleri, AİHM kararlarına daha çok atıf yapmaya başlamış ve bu değişimin uluslararası alanda da olumlu yansımaları olmuştur.

IV. Bireysel Başvuruda Anayasa Mahkemesi’nin İşlevinin Sınırlarının Belirlenmesi Sorunu

A) Genel Bilgi

Bireysel başvuru konusunda, yüksek mahkemeler arasındaki ilişkinin doğru bir şekilde nitelendirilebilmesi ve Anayasa Mahkemesi’nin bu konudaki işlevinin sınırlarının belirlenebilmesi için bireysel başvuru mekanizmasının hangi nedenlerle ve ihtiyaçlarla kurulduğunun tespiti zorunludur. Anayasal bir kurum olan bireysel başvurunun Türk hukuk sistemindeki varoluş nedeni göz ardı edilerek yapılacak değerlendirmelerin, en başta anayasa koyucunun iradesine ve dolayısıyla hukuka aykırı olacağı şüphesizdir. Dünyada tek (standart) “bireysel başvuru” veya “anayasa şikâyeti” sistemi bulunmamaktadır. Bu mekanizmalar her ülkede değişik tarihsel süreçler ya da ihtiyaçlar nedeniyle ortaya çıkmış ve zaman içinde gelişerek günümüze kadar gelmiştir²¹. O halde, bireysel başvuru mekanizması ve özellikle de Anayasa Mahkemesi’nin işlevi belirlenirken, karşılaştırmalı hukuktan yararlanmakla birlikte Türk hukuk sistemindeki gelişim ve pozitif düzenlemelere esas olan anlayış ve amaçların da göz önünde bulundurulması gerekir.

20 Bkz. Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Hukukun Üstünlüğü Genel Müdürü Philippe Boillot’ın “Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Sisteminin Desteklenmesi Projesi” açış konuşması (yayınlanmamıştır).

21 Azerbaycan’daki anayasa şikâyeti (bireysel başvuru) konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Aliyev s.62 vd.; Anayasa şikâyeti (bireysel başvuru) konusunda farklı ülkelerdeki tarihsel gelişim ve sistemler için bkz. Hamdemir, Berkan: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru, Ankara 2015, s.50 vd.; Korkmaz, Ramazan: Medeni Usul Hukuku Açısından Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel Başvuru, Ankara 2014, s.11 vd.

B) Karşılaştırmalı Hukukta Bireysel Başvurunun Tarihsel Gelişimi

İspanya’da bireysel başvurunun temelleri, Aragon hukukundaki “*amparo (recurso de amparo)*” olarak isimlendirilen ve bazı bireysel hakların krala karşı korunmasında geniş yetkileri olan Yüksek Adalet Divanı’na (Justicia Mayor) dayandırılır. 1592 yılında kaldırılan bu başvuru sistemi 1931 Anayasa’sında öngörülmüştür²².

Almanya’da bireysel başvuru (anayasa şikâyeti), 1969 yılında Anayasa Mahkemesi’nin görevlerini düzenleyen 93’üncü maddenin 1’inci fıkrasına eklenen (4a) bendi ile kabul edilmiştir²³. Almanya’da bireysel başvuru, bir şikâyet kutusu olarak görülmekte ve bireyler kaybettikleri davaları bir kez de Anayasa Mahkemesi önüne getirerek şanslarını denemektedirler²⁴. Bireysel başvuruyu uygulayan pek çok batı ve latin ülkesi olmasına karşın, bu konuda en önemli tecrübeye sahip olan ülkenin Almanya olduğu ifade edilmiştir²⁵. Bireysel başvuru, bir vatandaşın kamu gücü karşısında kendisini değersiz hissetmemesini, hak ihlallerinde kendisini savunup hakkını geri almasını sağlayarak, sosyolojik ve psikolojik olarak da topluma fayda sağlamaktadır. Çünkü hakkının ihlal edildiğini düşünen herkes, bu şekilde kendisini hukuki yoldan tatmin edebilecektir²⁶.

İsviçre’de bireysel başvurunun tarihsel kökleri 1874 tarihli Anayasa’ya kadar dayandırılmaktadır. 1943 tarihli bir düzenleme ile de “*yurttaşların anayasal haklarının ihlali durumunda, kanton işlemlerine ya da kararlarına karşı Federal Mahkemeye başvuracakları*” belirtilmiştir. Daha açık bir anlatımla, İsviçre’de bireysel başvuru, sadece kanton düzeyindeki işlemlere karşı başvurulabilen bir yol olup, federal işlemler kapsam dışıdır. Ancak işleme dayanak teşkil eden düzenlemenin federal hukuka mı yoksa kanton hukukuna mı ait olduğu önemli değildir²⁷.

Anayasa şikâyetinin tarihsel çıkış süreci İspanya ve İsviçre örneklerinde olduğu gibi eski tarihlere dayansa da Avrupa’da yayıldığı şekliyle ortaya

22 Esen Arıwine, Selin: İspanya’da Bireysel Başvuru Yolu (AÜHFD, S.2003/4, C.52, s.249-271), s.249.

23 Hamdemir, s.51.

24 Melinghof, Rudolf: Federal Almanya Cumhuriyeti’nde Anayasa Şikayeti, Anayasa Yargısı Dergisi, 2009/26, s.31-44, s.41.

25 Uzun, Cem Duran: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Yolu (Anayasa Şikayeti) Beklentiler ve Riskler, Seta Analiz Dergisi, Şubat 2012, [http://file.setav.org/Files/Pdf/anayasa-mahkemesine-bireysel-basvuru-yolu.pdf-10.8.2016]

26 Korkmaz s.19.

27 Göztepe, Ece: Anayasa Şikâyeti, Ankara 1998, s.31,32.

çıkması geçen (yirminci) yüzyılda olmuştur. Avrupa'da yasaların anayasallığını denetlemekle görevli uzmanlaşmış mahkemelerin olduğu ülkelerin çoğunda anayasa şikâyeti kabul edilmiştir²⁸.

C) Türkiye'de Bireysel Başvuru Sisteminin Kurulmasına Etkili Olan Faktörler

Anayasa Mahkemesi'nin bireysel başvuru mekanizması çerçevesinde işlevinin açıklığa kavuşturulması için bireysel başvurunun hangi etkenlerle Türk hukuk sistemine girdiğinin belirlenmesi gerekir. Türkiye'nin içinde bulunduğu Avrupa (Bölgesi) İnsan Hakları Sistemi'nin ve bu sistemin işletilmesi amacıyla kurulan Avrupa Konseyi organlarının karar, görüş ve önerileri bireysel başvuru sisteminin Türkiye'de kabul edilmesinde birinci derecede etkili olmuştur.

Avrupa Konseyi'nin çeşitli organları da AİHS'in iç hukukta uygulanmasını sağlamaya yönelik mekanizmaları kurmaları yönünde taraf devletlere telinde bulunmuşlar ve yükümlülüklerini anımsatmışlardır. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin 2004(6) sayılı Tavsiye Kararında, AİHM'deki dava yükünün azaltılabilmesi için bireysel başvuru yönteminin iç hukukta tanınmasının gerekliliğine değinilmiştir²⁹. Bu kapsamda 19/2/2010 tarihinde Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından kabul edilen Interlaken Deklarasyonu ile taraf devletler ulusal hukuklarında AİHS'i uygulayıcı ve temel hak ihlallerini etkin bir şekilde ortadan kaldıracak mekanizmaları en kısa sürede kurma taahhüdünde bulunmuşlardır. Nitekim aynı kaygılarla toplanan 27 Nisan 2011 tarihli İzmir ve 19-20 Nisan 2012'de yapılan Brighton Konferansları ile Intarlaken Deklarasyonundaki yaklaşım

28 Aliyev, Cabir: Anayasa Şikâyeti, Ankara 2010, s.13, dp.31.; İç hukuklarında insan haklarını korumak amacıyla anayasa şikâyeti ve benzeri kurumlar öngören ülkelerin listesi için bkz. Aliyev, s.14, dp.32.; Azerbaycan'daki anayasa şikâyeti (bireysel başvuru) konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Aliyev s.62 vd.; Anayasa şikâyeti (bireysel başvuru) konusunda farklı ülkelerdeki tarihsel gelişim ve sistemler için bkz. Hamdemir s.50 vd.

29 Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin 12 Mayıs 2004 tarihinde kabul ettiği iç hukuk yollarının iyileştirilmesine ilişkin Rec(2004)6 sayılı tavsiye kararında "...Mahkemenin, üye devletin iç hukukunda veya uygulamasında genel veya yapısal eksiklikler tespit eden kararları sonrasında, var olan iç hukuk yollarının etkinliğini tekrar gözden geçirmek ve gerektiğinde Mahkeme önünde benzer davaların gelmesini engelleyecek şekilde etkin başvuru yolları oluşturmak..." üye devletlere ait bir yükümlülük olarak belirtilmiştir. (https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805dd18e – Erişim T: 1.4.2016)

teyid edilmiştir. Bireysel başvuru, AİHS'in ulusal düzeyde etkin şekilde uygulanması ve AİHM'e yapılan ciddi başvuru sayısının azaltılması amacıyla geliştirilen tek mekanizma değildir. AİHM, Ümmühan KAPLAN-Türkiye³⁰ davasında; derdest olan ve bireysel başvuru hakkının Anayasa Mahkemesi önünde yürürlüğe gireceği 23 Eylül 2012 tarihinden önce kaydedilmiş bulunan uzun yargılama şikâyetine yönelik başvurular hakkında Türkiye'de yeterli ve uygun tazmin sunan etkili bir iç hukuk yolunun ihdas edilmesi gerekliliğine karar vermiştir. Bu nedenle, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Yapılmış Bazı Başvuruların Tazminat Ödenmek Suretiyle Çözümüne Dair Kanun" ile AİHM'e yapılmış bazı başvuruların tazminat ödenmek suretiyle çözümü öngörülmüş ve Adalet Bakanlığı'nda "İnsan Hakları Tazminat Komisyonu" oluşturulmuştur. Kanunda sınırlı olarak sayılan konular için öngörülen bu mekanizmanın kapsamı daha sonra genişletilmiştir³¹.

V. Bireysel Başvuruda İleri Sürülen İhlal Nedenlerinin Değerlendirilmesi

Konuşmamın bu bölümünde, Sayın Oturum Başkanımızın belirttiği üzere daha somut şekilde ihlal kararlarını değerlendirmeye çalışacağım. Bu kapsamda, uygulamada sıkça karşılaşılması nedeniyle yargılamanın makul sürede tamamlanamaması ve gerekçeli karar hakkının ihlalini irdeleyeceğim.

A) Yargılamanın Makul Sürede Tamamlanamaması

Bireysel başvuru konusunda sayısal olarak en çok ileri sürülen iddialardan birisi yargılamanın makul sürede sonuçlandırılmadığıdır.

Türk yargısının en önemli sorunlarından bir tanesi de hiç şüphe yok ki adli kalite düşüklüğüdür. Onama oranlarının bu kadar düşük olduğu bir sistemde, bozma, geri çevirme, gönderme şeklindeki kararlar ile dosyaların adli sistem içerisinde dolaşması, makul sürede yargılama yapılmasının önündeki en büyük engellerden biridir³². Açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, onama oranlarının %50'yi geçemediği bir adli yargı sisteminin, yargılamanın makul sürede sonuçlandırılmasına ilişkin zorlukları olacaktır.

26 Eylül 2004 tarihinde kabul edilen 345 maddelik Türk Ceza

30 AİHM, 20.3 2012 T, Başvuru No. 24240/07.

31 BKK, 10.2.2014 T, ve 2014/5917 S. (RG,16.3.2014 T, S.28943)

32 Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, Adli İstatistikler 2015,s.219-229.

Kanunu'nda, yürürlüğe girmesinden sonra çoğu ilk iki yılda olmak üzere 20 kanun değişikliği ile toplam 123 maddede değişiklik yapılmıştır. Daha açık bir ifadeyle TCK'nun üçte birinden fazlası değişmiştir. Anayasa Mahkemesinin ise TCK ile ilgili toplam 5 iptal kararı bulunmaktadır. Bu kanun değişiklikleri, çoğu zaman uyarılama işlemini gerektirdiğinden dosyaların önemli bir kısmı bu nedenle bozulmuş, 2005 yılında bozma oranı %65'e kadar ulaşmıştır. 2010 yılında ise bozma oranı %54,6'dır.³³ Türk yargı sistemi bakımından, böylesine zorlu bir sürecin yönetilmesinin kolay olmadığı açıktır.

5271 sayılı Kanun ile bu Kanun'una ilişkin değişiklikler, özellikle sanığın lehine olan hükümlerin uygulanması için uyarılama işlemlerini gerekli kılmıştır. Makul sürede yargılamanın sonuçlandırılmadığı iddiasına dayalı bireysel başvurularda, sanık lehine olan kanun hükümlerinin uygulanması için yapılan uyarılama işlemi nedeniyle yargılamanın uzaması, salt bu nedenle başvurucağın adil yargılanma hakkının ihlali olarak değerlendirilmemelidir.

Makul sürenin aşılması nedeniyle ihlal kararı verilen dosyalardaki bireysel hataların etkisi de kuşkusuz yadsınamaz bir gerçektir. Ancak, makul sürede yargılanma hakkının ihlal edilmesinde, adli yargı sistemindeki adli kalite düşüklüğünün ve TCK'daki değişikliğin doğrudan etkili olduğu, bu etkinin de bazen doğrudan, bazen de dolaylı olarak sistemin bütününe olumsuz etkilediği açıktır. Nitekim 1991-2001 yılları arasında Yargıtay ceza dairelerindeki ortalama yargılama süresi 100 günün altında iken, 5271 Sayılı TCK'nın yürürlüğe girmesi ve akabinde bu Kanun'un üçte birinin muhtelif zamanlarda değişmesi sonucunda 2010 ve 2011 yıllarında bu süre 500 güne kadar yükselmiştir. 2015 yılı itibarıyla Yargıtay Ceza Genel Kurulu'nda ortalama yargılama süresi 493 gündür³⁴.

Adil yargılanma hakkı çerçevesinde "makul süre"ye ilişkin risklerin kontrol edilmesi amacıyla Yargıtay daireleri, zamanaşımına uğraması yakın olan, bozmadan geçen, usulden temyiz edilen ve daireler arasında gönderme kararı verilen dosyaların öncelikli olarak incelenmesi şeklinde yöntemler geliştirmişlerdir. Ayrıca, Avrupa Konseyi'nin belirlediği ilkeler çerçevesinde, iş akışının düzenlenmesi konusunda çalışmalar Yargıtay'da yapılmaktadır.

33 Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, Adli İstatistikler 2015, s.223.

34 Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, Adli İstatistikler 2015, s.221,224

Yapısal sorunlar, ancak yapısal çözümlerle giderilebilir. Büyük sayıları kontrol edemediğimiz sürece, ihlal kararlarının sayısını azaltmak mümkün olmayacaktır. Anayasa mahkemesinin bu konudaki ihlal kararları da makul sürenin aşılmasına ilişkin sorunların çözümüne çok sınırlı bir katkı sağlayabilir. Olsa olsa AİHM'e bu konuda yapılacak başvuruların ertelenmesi veya sayısının azaltılması yönünde bir işlev görebilir.

B) Gerekçeli Karar Hakkının İhlali

Adalet sistemimizin en önemli sorunlarından bir tanesi de hepimizin bildiği üzere iş yükü sorunudur. Her yıl 1.000.000 dosyanın Yargıtay'a geldiği bir sistem, "ideal bir adalet sistemi" değildir. Bu iş yükünün de hâkim ve savcı sayısını artırarak ya da yeni adliyeler veya Yargıtay'a daireler kurularak halledilemeyeceğini çok iyi anlamamız gerekmektedir. Ancak, Yargıtay ağır iş yüküne karşın, gerekçeli karar konusunda gerekli özeni göstermeye çalışmaktadır. Bu noktada, tarafların iddiaları ve savunmaları ile mevzuat hükümlerinin bir yüksek mahkeme kararına aynen alınması suretiyle sayfa sayısının artırılmasının da tek başına gerekçe olarak görülmemesi gerektiğini vurgulamak istiyorum.

Burada da tüm yargı sistemine ilişkin yapısal bir sorun bulunmaktadır. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesi'nin gerekçeli karar hakkının ihlal edildiği yönündeki kararları da, bu ihlallerin azaltılması bakımından sınırlı bir etkiye sahip olacak, ancak ve ancak AİHM'e bu konuda yapılan başvuru sayısını azaltabilecek ya da erteleyebilecektir.

Bölge adliye mahkemelerinin önümüzdeki günlerde faaliyete geçecek olması nedeniyle Yargıtay içtihatlarının herkes tarafından bilinebilir olması, hukuki güvenlik, hukuki istikrar, öngörülebilirlik ve eşitlik açısından yaşamsal öneme sahiptir. Bu nedenle, Avrupa Birliği tarafından kabul edilen Yargıtay'ın IPA 2015 Projesi'nde "Yargıtay kararlarının gerekçesinde bulunması gereken asgari standartların belirlenmesi" bir bileşen olarak öngörülmüştür. Daha açık bir anlatımla toplumun ve hukuk sisteminin Yargıtay'dan beklentilerinin farkındayız. Bu beklentileri karşılamak için çözümlerimizi de üretiyoruz.

Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuruyu incelerken UYAP üzerinden inceleme yapmak yerine, fiziki dosya üzerinden inceleme yapması daha uygun olabilir. Yargıtay'a gelen dosyaların bir kısmı UYAP üzerinden gelmesine rağmen, incelenmeye elverişli görülmemektedir. Özellikle

dava tarihi eski olan dosyalar bakımından bu durum gözlemlenmektedir. Böyle durumlarda, ihlal nedeni olarak değerlendirilen bir eksiklik, fiziki dosya geldiğinde görülebilecek bir belge sayesinde çok rahatlıkla giderilebilir, kararın çok doğru ve adil olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru üzerine verdiği kararların mutlaka etkileyici ve iddia edilen ihlali giderici olması gerekir. İhlal kararları üzerine yapılan incelemede mahkemeler "...şu hususu gözettim, bu hususu da gözettim, yine aynı kararı verdim." noktasına gelirlirse, bireysel başvurunun arzulanan ölçüde amacına ulaşması güçleşir.

VI. Bireysel Başvuru Çerçevesinde Yüksek Mahkemeler Arasındaki İlişki

Bireysel başvuru mekanizmasını adalet sisteminde doğru bir yere konumlandırmak ve yüksek mahkeme içtihatlarına etkilerini sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için yüksek mahkemeler arasındaki ilişkinin de netleştirilmesi gerekir. Bireysel başvuru ile temel insan hak ve özgürlüklerinin olay bazında belirlenmesi, ihlal edilen hakkın onarılması ve gerekli önlemlerin alınması için Anayasa Mahkemesine verilen yetki, yüksek mahkeme kararlarına yönelik bir denetim mekanizması değildir. Yüksek mahkeme kararlarının objektif işlevi nedeniyle yüksek mahkemeler arasındaki görev ilişkisinin netleştirilmesi, hukuki güvenlik ve öngörülebilirlik bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Anayasa'nın m.154/1'e göre, "Yargıtay, adliye mahkemelerince verilen ve kanunun başka bir adli yargı merciine bırakmadığı karar ve hükümlerin son inceleme merciidir." Anayasa'nın 154'üncü ve Yargıtay Kanunu'nun 13'üncü maddesine göre, Yargıtay'ın adli yargı alanında hukukun ülkede eşit şekilde uygulanmasını sağlama ödevi bulunmaktadır. Hukukun objektif, belirli ve öngörülebilir olması, eşitlik ve hukuki güvenliğin ve özellikle de adil yargılanma hakkının bir teminatıdır.

6216 Sayılı Kanun'un 50/2 hükmüne göre Kanun, temel hak ihlali tespitine büyük önem vermiş ve yargılamanın yenilenmesi talebi olmaksızın yeniden yargılama yapılmak üzere dosyanın ilgili mahkemeye gönderilmesini hükme bağlamıştır. İhlal kararlarının bu önem ve ağırlığa uygun olması gerektiği şüphesizdir. Nitekim 6216 sayılı Kanun'un 48'inci maddesinin ilk iki fıkrasına göre, "*Bireysel başvuru hakkında kabul edilebilirlik kararı verilebilmesi*

için 45 ila 47 nci maddelerde öngörülen şartların taşınması gerekir. - (2) Mahkeme, Anayasanın uygulanması ve yorumlanması veya temel hakların kapsamının ve sınırlarının belirlenmesi açısından önem taşımayan ve başvuru sahibinin önemli bir zarara uğramadığı başvurular ile açıkça dayanaktan yoksun başvuruların kabul edilemezliğine karar verebilir.”

Kabul edilebilirlik kriterleri AİHS’de de düzenlenmiş olup, AİHM tarafından da uygulanmaktadır. Bireysel başvuruların esas bakımından³⁵ kabul edilemezliğine karar verilmesinin koşulları AİHS m.35/3’te şu şekilde düzenlenmiştir: “a) Başvurunun konu bakımından Sözleşme veya Protokollerinin hükümleriyle bağdaşmaması, dayanaktan açıkça yoksun veya bireysel başvuru hakkının kötüye kullanılması niteliğinde olması, veya; b) Başvuru sahibinin önemli bir zarar görmemiş olması; meğer ki Sözleşme ve Protokollerini ile güvence altına alınan insan haklarına saygı ilkesi başvurunun esasın incelenmesini gerektirsin. Ancak ulusal bir mahkeme tarafından gereği gibi incelenmemiş hiçbir dava bu gerekçe ile reddedilemez.” AİHM bu maddeye göre kabul edilemez bulduğu tüm başvuruları yargılamanın her aşamasında reddeder (AİHS m.35/4).

AY’nın 148/5 hükmüne göre, “Bireysel başvuruda, kanun yolunda gözetilmesi gereken hususlarda inceleme yapılamaz.” Maddenin gerekçesinde ise “Şu kadar ki, bireysel başvuru kurumunun niteliği dikkate alındığında, kanun yolunda gözetilmesi gereken hususların bu kapsamda incelenmeyeceği kuralı benimsenerek, diğer yüksek yargı organları ile Anayasa Mahkemesi arasındaki olası **görev uyuşmazlıklarının ortaya çıkmasının önlenmesi amaçlanmaktadır**” ifadesine yer verilmiştir. Bu hükmün, Anayasa’da yer almasının yorum ve anlayış bakımından önemli olduğu açıktır.

6216 s. K. m.48/2’ye göre, “Mahkeme, Anayasanın uygulanması ve yorumlanması veya temel hakların kapsamının ve sınırlarının belirlenmesi açısından **önem taşımayan ve başvuru sahibinin önemli bir zarara uğramadığı** başvurular ile açıkça dayanaktan yoksun başvuruların kabul edilemezliğine karar verebilir.”

³⁵ Kabul edilemezlik kriterleri:1-Usule ilişkin kabul edilemezlik kriterleri, 2-Mahkemenin yargı yetkisine ilişkin kabul edilemezlik kriterleri, 3-Esas bakımından kabul edilemezlik kriterleri olarak sınıflandırılabilir. Bkz. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kabul Edilebilirlik Kriterlerini Uygulama Rehberi, 2014, s.22 vd. [AİHM Rehberi] http://www.echr.coe.int/documents/admissibility_guide_tur.pdf- Erişim T.:4.4.2016]

Aynı Kanun'un m.49/6 hükmüne göre, "Bölümlerin, bir mahkeme kararına karşı yapılan bireysel başvurulara ilişkin incelemeleri, bir temel hakkın ihlal edilip edilmediği ve bu ihlalin nasıl ortadan kaldırılacağına belirlenmesi ile sınırlıdır. Bölümlerce kanun yolunda gözetilmesi gereken hususlarda inceleme yapılamaz." Bu hüküm, yukarıda belirtildiği üzere Anayasa'da da yer almaktadır.

SONUÇ

Öncelikle, ikincilik ilkesinin bir iç başvuru yolu olan Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvurularda geçerli olduğu herkesçe kabul edildiğine göre, yüksek mahkemelerin görev tanımında bu hususun da gözetilmesi gerekir.

Öte yandan, Anayasa Mahkemesi ihlal iddialarının incelenmesinde yerindelik denetimi yapamayacağı gibi bir temyiz organı gibi de davranamaz. İncelemesini somut kural, karar ya da işlemin hak ihlaline neden olup olmadığı ile sınırlı tutar. İkincilliğin niteliği gereği şikâyete konu ihlal iddiasının Anayasa Mahkemesine başvurmadan önce diğer mahkemelerde ileri sürülmüş olması da gerekir. Anayasa Mahkemesi başvuru önüne geldiğinde temyiz mercii gibi inceleme yapmak yerine, incelemesini mahkemelerin kararlarının bireysel başvuru kapsamındaki bir hakkı ihlal edip etmediğini araştırmakla sınırlandırmak zorundadır. Hatta Anayasa Mahkemesi, denetimine sunulan bir kararın incelenmesi sırasında kimi hakların ihlal edildiğini tespit etse dahi söz konusu yargı kararını iptal etme ya da onun yerine yeni bir karar tesis etme yetkisine de sahip değildir. Anayasa koyucu ve yasa koyucu diğer mahkemelerin aksine, Anayasa Mahkemesine böyle bir yetki bahşetmemiştir. Adil yargılanma hakkı bireylere, dava sonucunda verilen kararın değil, yargılama sürecinin ve usulünün adil olup olmadığının denetlenmesini isteme imkânı vermektedir. Dolayısıyla bireysel başvuru konusundaki çözümler, bireysel başvuru ihtiyacının kaynağı, hangi ihtiyaçtan doğduğu ve hangi süreçten geçtiği gözetilerek değerlendirilmelidir.

AİHM hangi konuda kendisini yetkili görüyorsa Anayasa Mahkemesi de kendisini o konuda ve o ölçüde yetkili görmeli, yetkisini de AİHM'e benzer şekilde sınırlamalıdır. AİHM'de ön incelemeden dahi geçmeyecek hususlar, Anayasa Mahkemesi'nde ihlal nedeni olarak görülmemelidir. Yargıtay'ın

da paydaşı olduğu ve Anayasa Mahkemesi tarafından yürütülen “Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel Başvuru Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi”nde yüksek mahkemelere ilişkin ayrı bir modül oluşturulmasının da burada gerekli olduğunu düşünüyorum. Zira bu sorunların somut kararlar üzerinde açıkça tartışılması, bireysel başvurunun geleceği açısından hayati öneme sahiptir. Yüksek mahkemeler, bireysel başvuruyu tamamen teknik bir konu şeklinde birlikte ele alabilme becerisini gösterebilmelidir. Böyle bir yaklaşım, sorun çözme kapasitemize önemli bir katkı sağlayacaktır.

Marcus Aurelius’un “Düşünceler” isimli kitabında belirttiği gibi, **“Sonradan gelen, her zaman önceden gelene sıkı sıkıya bağlıdır. Çünkü burada söz konusu olan, gereklilikten ötürü bir arada durmaya zorlanan bağımsız olguların basitçe sıralanması değil, mantıksal bir zincirlemedir. Tıpkı varlıkların uyumlu bir biçimde eşgüdümlü oluşu gibi, olaylar da meydana geldiklerinde basit bir sıralanma değil, olağanüstü ve sıkı bir karşılıklı bağlantı gösterirler.”**³⁶

Marcus Aurelius’un şöyle bir özelliği var. Hem filozof hem de devlet adamı. Eflatun “Hükümdarlar filozof, filozoflar hükümdar olsaydı, **kentlerin yüzü ışırdı.**” demişti. Umarım Marcus Aurelius’un sözlerinin doğruluğunu başarıyla test edip, bireysel başvuru konusunda temel hak ve hürriyetleri etkin şekilde koruyarak bu güzel **Ülkemizin yüzünü ıştırabiliriz.**

Beni sabırla dinlediğiniz için teşekkür eder, hepinize saygılarımı sunarım.

36 (Aurelius, Marcus : (Çev.Karadeniz, Şadan) Düşünceler, İstanbul 2015, s.66.

KAYNAKÇA

- Alangoya, Yavuz** : Medeni Usul Hukukunda Vakıaların ve Delillerin Toplanması İlişkin İlkeler, İstanbul 1979.
- Aliyev, Cabir** : Anayasa Şikayeti, Ankara 2010.
- Aral, V.** : Hukukta Bilgelik Dolu Özlü Sözler, İstanbul 2008.
- Arslan, Ramazan** : Medeni Usul Hukukunda Yargılamanın Yenilenmesi, Ankara 1977.
- Aurelius, Marcus** : (*Çev.Karadeniz, Şadan*) *Düşünceler, İstanbul 2015.*
- Blomeyer, Arwed** : Kesin Hüküm Tesiri ve Sınırları (Çev. İrfan Yazman) AÜHFD, S.1968/3-4, s.225-238.
- Domaniç, Hayri** : Hukukta Kazıyyei Muhakeme ve Nisbi Kuvveti, İstanbul 1964.
- Uzun, Cem Duran** : Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Yolu (Anayasa Şikayeti) Beklentiler ve Riskler, Seta Analiz Dergisi, Şubat 2012, [<http://file.setav.org/Files/Pdf/anayasa-mahkemesine-bireysel-basvuru-yolu.pdf-10.4.2016>]
- Esen Arnwine, Selin** : İspanya'da Bireysel Başvuru Yolu (AÜHFD, S.2003/4, C.52, s.249-271).
- Göztepe, Ece** : Anayasa Şikayeti, Ankara 1998.
- Gürdoğan, Burhan** : Medeni Usul Hukukunda Kesin Hüküm İtirazı, Ankara 1960.
- Güriz, Adnan** : Adalet Kavramının Belirsizliği, Adalet Kavramı, Türk Felsefe Kurumu, Ankara 1994.
- Hamdemir, Berkan** : Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru, Ankara 2015.

- İlhan, Cengiz** : Günümüz Türkçesi'siyle Mecelle, Ankara 2001.
- Kılınc, Bahadır** : "Karşılaştırmalı Anayasa Yargısında Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti) Kurumu ve Türkiye Açısından Uygulanabilirliği", (Anayasa Yargısı, Cilt 25, Yıl 2008, s. 19-59.
- Konuralp, Haluk** : İspat Hukukununun Zorlanan Sınırları, Ankara 1999.
- Korkmaz, Ramazan** : Medeni Usul Hukuku Açısından Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru, Ankara 2014.
- Kuru, Baki/Arslan,
Ramazan/Yılmaz,
Ejder** : Medeni Usul Hukuku Ders Kitabı, Ankara 2014.
- Melinghof, Rudolf** : Federal Almanya Cumhuriyeti'nde Anayasa Şikayeti, Anayasa Yargısı Dergisi, 2009/26, s.31-44.
- Sivrihisar, Ömer** : Hukuk Yargılamasında Maddi Hukuka İlişkin Temyiz Nedenleri ve Yargıtay Denetimi'nin Kapsamı, İstanbul 1978.
- Taşpınar, Sema** : Medeni Yargılama Hukukunda Amaç Sorunu, Prof. Dr. Faruk Erem Armağanı, s. 759-787.
- Ünal, Şeref** : Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Türk İç Hukukuna Etkileri, Anayasa Yargısı 17, Ankara 2000.
- Yılmaz, Ejder** : Medeni Yargılama Hukukunda Islah, Ankara 2013.